

Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei?

A liturgia a középkori kultúrának nemcsak abban az értelemben szerves része, hogy a szó, a hang, a dráma, az épület, a kép, az iparművészet valódi Gesamtkunst-tá egyesül benne, befogadót és ihletőt, receptort és preceptort kap általa, de úgy is, hogy maga a liturgia is - belső arányainak, ritmusának, hangsúlyainak más-más kialakítása révén - egy-egy kort vagy tájat jellemző alkotássá válik. A liturgia egyszerre európai közkinccs és a kisebb közösségek identitásának kifejezője, az egyetemes és részleges interferenciáját pedig egy tartalmi hierarchia dönti el. Ez mutatkozik meg abban is, hogy míg az európai egységet inkább a miseliturgia reprezentálja, addig az officium nyújt alkalmat a változatok számára, így a következőkben csak ennek vizsgálatára szorítkozunk. A helyi liturgiák jellemezhetők repertoárjukkal, benne a regionális és helyi alkotások összetételével, de arculatukat igazán az anyag elosztása, a strukturális sajátosság határozza meg.

A magyarországi liturgia jellemzéséhez szükséges bővebb forrásanyag csak a középkor második feléből áll rendelkezésünkre, így belső szerkezetének meghatározását ezekből kiindulva kell elvégezni.¹ A 14-15. századi források elég népes csoportjából azonnal kiválik a ferencesek, domonkosok, ciszterciek emlékényaga: külső megjelenésük is, belső tartalmuk is közvetlen külföldi mintákhoz kapcsolja őket, anélkül, hogy a közös európai örökségen túl közük lenne a többi magyar forráshoz. Kimondhatjuk, hogy e rendek a magyar kultúra más területein (teológia, homiletika, anyanyelvű vallásos irodalom, stb.) játszott nagy szerepük ellenére a liturgia területén elszigetelt helyzetben voltak. A források elégtelensége miatt nem ítéltethető meg világosan a premontreiek és ágostonos kanonok arculata, s külön fogunk tárgyalni egyrészt a bencések, másrészt a pálosok liturgiájáról.

Az egyházmegyei szervezet liturgikus emlékényagára áttérve ismét kiválik néhány különleges, a magyar források zömétől elkülönülő forrás vagy kisebb forráscsoport: mögöttük sajátos helyzetű közösségek (pl. céhek), kiváltságot élvező csoportok (pl. erdélyi szászok) vagy - főként a késő középkorban - területek (pl. a peremvidéki kereskedővárosok) állnak.² Ezek szervesen beilleszkednek a közép-európai regionális liturgia-hagyományba, s ennyiben közelítenek a szintén oda tartozó tipikus magyar forrásokhoz. Ezen túlmenően - többé-kevésbé érintkezhetnek azokkal anyaguk, szerkezetük, elrendezésük tekintetében is. Ha a fent tárgyalt szerzetesliturgiákat a magyarországi rendszeren belül izoláltknak, úgy ezeket periferikusnak nevezhetjük.

Mindezeket félretéve jutunk el a területi és időbeli homogeneitást mutató, jellemző magyar tradíció három főcsoportjához. Dokumentációjuk nem egyenlő fokú, de elégséges ahhoz, hogy egymáshoz való viszonyukat tisztázzuk.³ Ilyen főcsoportnak nevezhető a délkeleti országrész, az erdélyi és váradi egyházmegyék liturgikus rendje, a kalocsai egyháztartomány további megyéire érvényes (bőséggel Zágrábból dokumentált, de egyéb forrásokkal is megerősített) úzus, s a legtöbb (mintegy 20) forrással szemléltethető esztergomi rítus. Egyik esetében sincs szó a források merev uniformitásáról, de világosan kirajzolódik mindegyiknek sajátossága, a különbségek pedig a forrás műfajával, a leíró jogos döntési lehetőségeivel, illetve a nagyobb egységen belüli lokális hagyományokkal magyarázhatók.

De a három főcsoportot nemcsak belső egységük miatt tekintjük a magyarországi liturgia valódi reprezentánsainak, hanem mert éppen ezek mutatnak olyan közös vonásokat is, melyek Magyarországra, és csak Magyarországra jellemzőek, s amelyekben a "periferikus" csoportok csak véletlenszerűen osztoznak, az "izolált" hagyományok pedig egyáltalán nem.⁴ Kimondhatjuk tehát, hogy a kat'exochén magyar liturgia az erdélyi, a kalocsai és az esztergomi egyházmegyes rítusokban keresendő.

Kérdésünk most az, hogy időben meddig vezethetők vissza e csoportok és meddig az, amit bennük közös "magyar" vonásként kiemelhetünk. Hangsúlyoznom kell, hogy a források összetétele is, a kutatás jelen stádiuma is óvatosságra int a válaszadásban, egy fokig azonban elég biztonsággal, azon túl pedig hipotetikusán véleményt formálhatunk.

A kalocsai rítust illetően legkorábbi forrásaink a 14. századból valók, s ennél korábbra csak feltevés-szerűen következtethetünk. Mindenesetre e rítus sok ponton közelebb áll az általános középeurópai modellhez, mint az esztergomi rítus, s megengedi azt a feltételezést, hogy amannak kialakítását megelőző állapotból is őriz emlékeket.

Az erdélyi forráscsoport elkülönítése az utóbbi két-három év eredménye, s a nemrég hozzáférhetővé lett XV. századi váradi és gyulafehérvári (jelenleg a vatikáni illetve a güssingi könyvtárban őrzött) breviáriumok,⁵ valamint a segítségükkel Váradra lokalizált Zalka-antifonále alapján éppenséggel késő középkori fejleménynek is tarthatnánk őket. Ám ezek értékelését éppúgy, mint az egész magyar liturgia datálását nyílt kérdéssé tették a közelmúltban a Codex Albensisszel kapcsolatban felmerült problémák. Tudjuk, hogy a magyar liturgiának e legkorábbi, 1120 körül írt emlékét Mezey László székesfehérvári provenienciájúnak tartotta, s ezzel magyarázta az esztergomi és a kalocsai rítus közti ingadozását.⁶ A fentemlített erdélyi-váradi források megismerése és elemzése után azonban komoly érvek szólnak amellett, hogy a Codex Albensist is e csoportba soroljuk.⁷ Az összehasonlító források jó 350 évvel későbbiek, s teljes egyezéstről nincs szó, ám éppen e kör sajátos, mondhatni furcsa megoldásai közül jó pár jelentkezik már az Albensisben. További elemzéseknek kell eldönteniük, hogy ezek az egyezések perdöntőek-e, a különbségek pedig az időbeli különbséggel magyarázandók-e, vagy esetleg olyan helyi szokásokat tükröznek, melyek az Albensis pontosabb lokalizálását is lehetővé teszik.

Az esztergomi rítus legkorábbi emléke a Zágrábban őrzött 13. századi breviárium.⁸ Megfontolandó az is, hogy a pálosrendi liturgia - egy-két másodrendű különlegességtől eltekintve - az esztergomi rítust követi, s mivel teljesen valószínűtlen, hogy utólagos alkalmazkodásról lenne szó, bizonyosra vehetjük, hogy a rend az esztergomi liturgiának a rendalapítás kori állapotát őrzi, amint ezt a történeti körülmények is alátámasztják.⁹ De tovább mehetünk. Itt nem részletezendő történeti és zenetörténeti indokok egy 1160-80 közötti esztergomi notációs, zenei és liturgikus reformnak, mint egységes akciónak föltételezését is megengedik, s egy ilyen, mintegy 100 éves múlttal bíró tradíció még érthetőbbé tenné a pálosok választását.¹⁰

A Codex Albensis e feltételezett reformnál jó fél századdal korábbi. Minthogy már benne megtalálhatók azok a megoldások, melyeket az esztergomi, kalocsai és erdélyi hagyomány közös pontjainak, egy általános magyar szokásrend elemeinek nevezünk, az eseményeket úgy kell rekonstruálnunk, hogy e szokásrend nem az esztergomi rítus alapján, annak variálásával jött létre, hanem fordítva: egy általános magyar szokásrendből kristályosodott ki a legátgondoltabb és legszelesebb hatást elért esztergomi rítus; valamikor ezzel párhuzamosan vagy rövidebbel ezután a kalocsai; s talán lazább állapotban, de már a 12. század elején levált róla a délkelet-magyarországi liturgikus rend is. Eszerint a közös magyar megoldások számára terminus ante quem a 12. század eleje. Minthogy pedig e megoldások nem olyan természetűek, hogy pusztán spontán fejlődéssel, tudatos döntés kikapcsolásával magyarázhatók lennének, egy a magyar liturgikus rend alapjait meghatározó rendezés időpontjára nézve kellene javaslatot tennünk.

Erre elsősorban a Szent László vagy Könyves Kálmán kori zsinatok jöhetnek számításba, annál inkább, mert tudjuk, hogy ezek foglalkoztak liturgikus kérdésekkel.¹¹ A fent maradt dokumentumok ugyan arra mutatnak, hogy inkább liturgikus fegyelem megszilárdítása, az ünnepek megtartásának biztosítása stb. állhattak a zsinatok érdeklődésének előterébe, semmint a liturgia tételes, részletekbe menő elrendezése. Ám az 1100 körüli esztergomi zsinat határozata megemlíti azt az általa jóváhagyott libellust, melyhez az istentiszteletek tekintetében alkalmazkodni kell.¹²

Nem dönthető el, hogy ezen egy új szabályozás dokumentumát, a fennálló szokások rögzítését, vagy egy régebbi kodifikáció megújítását kell-e gondolnunk.

Van itt még egy meggondolandó pont, az ti., hogy a fõnt említett liturgikus sajátosságok nem olyan járulékos részeket foglalnak magukba, mint pl. a magyar szentek ünneplése, vagy egy liturgikus ünnep megülésének módja, hanem az officium alaprétégét,¹³ illetve olyan általános elveket, melyek az officium valamennyi részére hatással vannak. A mióta? kérdésre csak alternatív választ tudunk adni. Vagy arra kell gondolnunk, hogy a magyar egyházak csak Szent László illetve Könyves Kálmán uralkodása idején közelítették egymáshoz az addig - 100 éven át - teljesen heterogén szokásrendeket, vagy fel kell tennünk, hogy az alapvetõ rendezés még István országlása alatt, az egyházszervezéssel kapcsolatban történt meg. A két idõpont között nem találunk olyan fázist, mely alkalmasnak látszana e döntések meghozatalára. Lehet, hogy soha sem lesz annyi adat a kezünkben, hogy a két lehetőség között válasszunk. Ha a gondolatmenet mégis helyesnek bizonyulna, a három rítus mögött álló közös elemeket a magyar liturgia István-kori alappilléreinek nevezhetnénk.

Van azonban a magyar liturgiának néhány olyan vonása is, mely nem annyira anyagát, hanem életmódját, annak struktúráját illeti. Próbáljuk meg ezeket pontokba foglalni.

1. A jellemzõ magyar liturgikus rend érvényességi köre egybeesik a középkori országhatárokkal (eltekintve a tenger melléki Horvátország politikailag is változó helyzetétõl). Ez alól csupán néhány kiváltságos kisebb terület, a középkor végén egyes városok felemás liturgikus gyakorlata (továbbá a Mátyás udvarának és a már említett rendeknek liturgiája) jelentenek kivételt - a magyar úzusnak többé-kevésbé ellentmondó alkatukkal, míg viszont a magyar liturgia a határokon túl sehol sem került használatba.

2. Ez a magyar liturgia egyrészt egységesnek, másrészt differenciáltnak mutatkozik, mégpedig nem esetlegesen, hanem tartalmilag is, földrajzilag is egy rangsorhoz igazodva. Az egész terület lényeges vonásokban egységes, ugyanakkor helyet enged a helyi és egyéni döntéseknek, sõt teret ad bizonyos kezdeményezések végighullámozásának is.

3. A magyar liturgia az említett értelemben véve állandónak bizonyul a 12. századtól a 17. századig. Az alaprétégek állandósága nem áll ellentétben egy természetes fejlõdési, növekedési folyamattal és bizonyos divathatások járulékos befogadásával.

4. Az így jellemzett liturgikus sajátosságok hordozója a magyar püspökségek szervezete, a székes- és társaskáptalanok, városi és falusi püspökséges egységes hálózata.

A felsorolt jellemvonások különösen Európa más országaival és a szomszédos területekkel összehasonlítva mutatkoznak jelentõsnek. Egységes és nemzeti jellegûnek mondható a prágai liturgia, ám jóval kisebb hatókörben. A lengyel terület eleve több olyan rítusra oszlik, melyek között csak középeurópai szokások képeznek kapcsolatot (olykor pl. az északi vidéken az sem). A morva Olmütz kevés sajátosságot mutató középeurópai típus, mely inkább a sziléziai Wroclavval mutat érintkezést, mint saját érsekségével, Prágával. Ausztria két, egymástól határozottan elváló rítus, a salzburgi és passauai liturgia közt oszlik meg. A német területnek vannak ugyan közös vonásai, de ezek olyan regionális egyezések, melyek alá nem rendelõdik következetesen az egyébként igen heterogén sokféle liturgia, amellet egyes alapvetõ, Európát kettõosztó differenciák határvonala húzódik át éppen Németország közepén. Többpólusú liturgikus szerkezetet mutat a francia és angol terület is, megengedve természetesen, hogy egy-egy officium, egy-egy szent kultusza, s a struktúrát alapvetõen nem érintõ egyéb elemek bejárják a maguk vándorútjukat a cetrumok között. Hogy egy skandináv példát is említsünk: a norvégiai liturgia a normandiai, angol és szicíliai (tehát a normann hatás alatt létrejött) rítusokkal áll kapcsolatban. A felsorolt pontokat illetõen tehát - úgy látszik -, Magyarország meglehetõsen magában áll.

A velünk szomszédos területeken igen jelentős a kolostorok szerepe a helyi liturgia alakításában. A nagy német kolostorok, a lengyel ciszterci és premontrei központok, az osztrák ágostonosok egyképpen erős kisugárzó hatást gyakorolnak szűkebb vagy tágabb környezetükre. A 11. század után fellépő rendek magyarországi helyzetével már foglalkoztunk. Sajnos a bencésektől szinte csak a késői, a melki reformot követő időből rendelkezünk biztos officium-forrásokkal, így hazai szerepük nem világos. Mindenesetre ami sajátos a magyar liturgiában, azt ma az egyházmegyes liturgiába beépülve találjuk meg, függetlenül attól, hogy megalkotói közt ott voltak-e a korai bencés térítőnemzedék tagjai.

Ha most elérkezünk ahhoz a kérdéshez, mi az oka liturgikus élet ilyen szerkezetének, egyértelműen az istváni egyházszervezet kialakulásának körülményeire kell utalnunk. Ennek az egyházszervezetnek felállításában alig volt szerepe a spontán kezdeményezéseknek, a lassú fejlődésnek és terjeszkedésnek. Nem iktatódtott be egy olyan több évtizedes periódus, amelyben térítőcsoportok, kolostorok, távoli hierarchikus irányítás vagy missziós püspökök által felügyelt közösségek gyökereztették volna meg a kereszténységet. Ez a terület lényegében sohasem került egy vagy több idegen érsekség hatáskörébe, hanem egy erős uralkodó elhatározása nyomán viszonylag rövid idő alatt kapta meg a hierarchiát, egységet biztosító fejével együtt. Az egyházszervezetet az sem zavarta meg, ha kisebb országterületek rövid időre külföldi érdekkörbe kerültek (pl. a nyugati határsávon). Ugyanakkor elég nagy volt e területi egység ahhoz (lényegesen nagyobb, mint pl. Prágáé), hogy rendezett módon belső különbségek is keletkezzenek - alárendelt központok, illetve ezeknek alárendelt helyi intézmények megnyilatkozásaként -, s hogy ezek a különbségek néhány késői fejleménytől eltekintve egymáshoz viszonyulva, egymással kapcsolatban maradvá kapják meg hierarchizált helyüket.

Bár a liturgia csak egyik megnyilvánulása az egyházi életnek, az előbb mondottak miatt mégis felvethető a kérdés, nem kell-e megkülönböztetnünk a bencések és a bencés kolostorok mint intézmények funkcióját a korai magyar kereszténységben. A történeti adatok fényében nem vonható kétségbe jelentős bencés személyiségek kiemelkedő szerepe a magyar egyházszervezésben. Nem kétséges, hogy István sokat várt attól a spirituális erőtől is, amit a kolostorok belső élete az egész közösség számára tartalékol. Mindazonáltal az egyházszervezet meghatározója első pillanattól kezdve a püspökségek, alájuk rendelt esperességek és föléljük rendelt érsekség (vagy érsekségek) szervezete. Ez magyarázatot ad a tér- és időbeli kontinuitásra is: csak ezek és ezek iskolái képeztek az egész országterületre kiterjedő, egységes hálózatot, mely relative védett volt az időbeli hullámzástól. Hogy ez tudatos politika eredménye, azt jól tükrözi a régió érsekségei, pl. Salzburg, Esztergom, Prága alapításának eltérő módja.

Aligha kétséges, hogy mindennek alapját az államalapítás körülményeiben kell keresnünk. A honfoglalás óta eltelt viszonylag rövid idő, a letelepedés, a kalandozások, a békekeresés meglehetősen gyors egymásutánja megadták az esélyét egy kifelé beilleszkedést kereső, mégis független, belül tagozottságot engedő, mégis egységre törekvő politikának. Bármennyire megtagadta a magyar kereszténység a magyar pogányságot, bizonyos értelemben mégis annak haszonélvezője volt. S ezt elég pontosan tükrözik a magyarországi liturgia szerkezeti sajátosságai is.

J e g y z e t e k

1/ Vö. Dobszay L.: The System of the Hungarian Plainsong Sources. *Studia musicologica* 1985: 37-65.

2/ Szendrei J.: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Budapest, 1981: C 12, 72, 76, 81, 38, 48, 25-26, 82, stb.

3/ Az alábbiak dokumentációját lásd Dobszay L. - Prószéky G.: Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae (CAO-ECE) - A Preliminary Report. Budapest, 1988. Vö. Dobszay L.: The Program CAO-ECE. Studia Musicologica 1988 megjelenés alatt. Ullmann P.: Bericht über die vergleichende Repertoire-Analyse der Breviere aus Ungarn. Studia Musicologica 1985, 185-192.

4/ Két jellemző példát említve: CAO-ECE Nr. 10300, 33942 (az utóbbi nem azonos a monasztikus breviárium ugyanígy kezdődő tételével!).

5/ Erdélyi Breviarium: Németújvár (Güssing), Klosterbibliotheköder Franziskaner, Cod 1/34. - Váradai Breviarium: Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 8247.

6/ Falvy Z. - Mezey L.: Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Budapest - Graz, 1963. Vö. Falvy Z.: A gráci antifonarium (Magyar zenetörténeti emlék a XII. századból. Zenetudományi Tanulmányok 1955, 17-49. Szendrei J.:i.m. 21-23.

7/ Dobszay L. - Prószéky G.: i.m. 235-6, 238-240. old.

8/ Uo. 265-6.

9/ Vö. Török J.: A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225-1600). Budapest, 1977.

10/ Szendrei J.: Középkori hangjegyírások Magyarországon. Budapest, 1983: 30-45. Szendrei J.: A magyar notáció története és társadalmi szerepe. In: Magyarország Zenetörténete I.(Szerk. Rajeczky B.), Budapest, 1988: 191-9. Dobszay L.: A gregoriánium életútja Magyarországon. In: Magyarország Zenetörténete I.: 418-420.

11/ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Szerk. Székely Gy., Bartha A.). II.: 921-922, 965-6.

12/ E libellust olyanféle tételjegyzéknek gondolhatjuk, mint pl. a krakkói székesegyháznak a káptalani könyvtárban lévő 12. századi ordináriusát. Vö. CAO-ECE 195. old.

13/ Ilyen például a vasárnapi 2. vesperások rezponzóriummal való felszerelése, mely mind a psalterium, mind a pars temporalis elosztására kihatással van.